

بررسی آیات و مضامین دینی در کتیبه‌های محراب مسجد جامع مرنده

غلامرضا یزدانی: کارشناس ارشد حفاظت و مرمت اشیاء تاریخی، دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، موسسه آموزش عالی سراج، تبریز، ایران

Gholamrezayazdani92@yahoo.com

بهرام احمدخانی ملکی: استادیار گروه معماری و شهرسازی، موسسه آموزش عالی سراج، تبریز، ایران.

bahramahmadkhani@ymail.com

چکیده

محراب گچی مسجد جامع مرنده یکی از معدود محراب‌های گچی دوره ایلخانی است. به گواه کتیبه‌ای از این محراب، سال ساخت آن ۷۳۱ هجری قمری است. این محراب در مقایسه با محراب‌های هم دوره‌ی خود، یکی از محراب‌های پر کتیبه است. هنرمند خطاط برای نمود زیباتر از انواع خطوط زمان خویش بهره برده است. خطاط، هر یک از کتیبه‌ها را به فراخور مکان و متن، با خطی ویژه و حجمی مناسب در جای جای محراب گنجانده است. کتیبه‌ها با دقت انتخاب و جانمایی شده‌اند. برای استخراج پیام‌های حکمی مستتر در کتیبه‌ها لازم بود ابتدا متن کتیبه‌ها مشخص شوند. بررسی مطالعات گذشته (اعم از کتاب و مقاله) بیانگر خوانش بسیار محدود و اغلب ناقص و گاهی اشتباه متن‌ها بود. با بررسی میدانی، عکاسی دقیق، مراجعه به عکس‌های قدیمی و مطالعات توصیفی - تحلیلی، در گام نخست متن کامل کتیبه‌ها خوانده شدند. متن‌های از قبل خوانده شده، بازخوانی و اصلاح شدند. سپس کتیبه‌های خوانده نشده قرائت شدند. به استثنای یک کتیبه که تقریباً به صورت کامل از بین رفته و مخدوش شده، تمام کتیبه‌ها استخراج شدند. برای اطمینان از متن کتیبه‌ها، با مراجعه به منابع معتبر روایات و احادیث، صحت آنها تایید شد. پس از خوانش متن کتیبه‌ها، پیام‌های مستتر و اسرار حکمی نهفته در متن‌ها (اعم از آیات، احادیث و متن‌های توصیفی) استخراج و بررسی گردید. در محراب مسجد جامع مرنده سه آیه قرآنی، ده حدیث و سه متن توصیفی نقش شده است. بانیان و سازندگان محراب، پیام‌های مهمی را در قالب کتیبه منتقل نموده‌اند که در بررسی‌ها به آنها پرداخته شد. محور آیات و احادیث، ایمان به خدا، نشان دادن جایگاه مسجد، وظیفه‌ی مومنان، اهمیت نماز و ... است. با مشخص شدن متن کتیبه‌ها امکان مرمت، تکمیل و اصلاح قسمت‌های آسیب‌دیده و از بین رفته نیز فراهم شد.

کلیدواژه‌ها: محراب، مسجد جامع مرنده، گچبری، کتیبه، حکمت.

۱- مقدمه و بیان مساله

از دیرباز با شکل‌گیری اجتماعات و کلونی‌های انسانی، به تدریج مراکز نیز جهت گردهم‌آیی‌ها، هم‌اندیشی‌ها، دورهم‌نشینی‌ها و بعدها انجام رسومات، نیایش‌ها و مراسم عبادی و ... ایجاد گردید. در ایران نیز به مثابه‌ی تمام تمدن‌های دور و نزدیک، در ادوار مختلف تاریخی، شاهد احداث چنین مراکز هستیم. احداث نیایشگاه‌ها در دوران اسلامی بیش از هر نوع بنای دیگر مورد نظر بوده است تا جایی که اگر شهری فاقد مسجد جامع یا آدینه بود نمی‌توانست به عنوان یک شهر معرفی گردد. (کیانی، ۱۳۷۹: ۲) معماری مساجد اولیه در ایران، ادامه طبیعی معماری ایران دوران ماقبل است. معماران مساجد اولیه در ایران با تلفیق عناصر معماری دوره‌های قبل، طرح‌های جدیدی متناسب با کارکرد جدید و مقتضیات روز به وجود آورده و آن‌ها را تکامل بخشیدند. (محمدی، ۱۳۹۱: ۱۹۴) یکی از چالش‌های مطرح در معرفی آثار، نامیدن آنها و انتساب‌شان به سلسله‌های حکومتی است و این در حالی است که یک فن و تکنیک و هنر از دهها و گاهی صدها سال قبل تر شروع شده و در طول دوران دچار فراز و فرودهایی شده است. هر چند نباید تاثیرپذیری از اندیشه‌هایی که همراه با سلسله‌ها و حکمرانان در یک جامعه نشر و رواج می‌یابد را نیز از نظر دور داشت.

اصطلاح محراب در بناهای اسلامی به مکانی اطلاق می‌شود که امام و پیشوای مذهبی به هنگام برگزاری نماز جماعت در آن مکان به نماز می‌ایستد. محراب رو به قبله و عموماً در ضلع جنوبی دیوار مسجد برپا می‌شود. ساختمان محراب به گونه‌ای است که اغلب با خالی کردن فضایی مستطیل شکل از بدنه‌ی دیوار و گود کردن قسمتی از زمین در پای دیوار، جایگاهی مشخص و معین ایجاد می‌کنند. (حسینی، ۱۳۹۳: ۴۰)

به علت جایگاه روحانی و خاص محراب نسبت به بنای مسجد، در دوره‌های مختلف، بانیان و هنرمندان سعی نموده‌اند اوج هنر و توانمندی خود را در این مکان به منصفی ظهور برسانند. از این روی همواره سعی شده است بهترین هنرمندان به کار گرفته شود و ظریف‌ترین و برترین مصالح و مواد در ساخت آن استفاده شود. از سوی دیگر در انتخاب آیات و احادیث نیز مضامین دینی و حکمی مدنظر بانیان و هنرمندان بوده است تا در راستای جایگاه روحانی و مقدس محراب باشد. علاوه بر آیات قرآنی و احادیث معتبر نبوی و ائمه، گاهی نام حاکم وقت، بانی محراب و هنرمند مجری نیز در میان کتیبه‌ها نوشته می‌شود.

از ابتدا، ساخت محراب‌ها به کتیبه منحصر نمی‌شد و هنرمندان از انواع نقوش هنری نیز در لابلای کتیبه‌ها و پیرامون محراب بهره برده و در هر چه زیباتر جلوه نمودن محراب استفاده می‌کردند.

هدف کلی بر این بوده تا وقتی نمازگزار در این مکان حضور می‌یابد، با مشاهده‌ی زیبایی‌های نقوش و رنگ‌های روحانی و آیات و احادیث مشخص، ضمن دریافت آرامش، حضوری معنوی نیز یافته و با قلبی آرام و خضوع بیشتر به عبادت بپردازد.

در کتیبه‌ها با مضامین مختلف و خطوط متنوع و همچنین آرایه‌های معماری به کار رفته هوشمندی خاص و بنیان‌های فکری ویژه‌ای بوده که مطالعه‌ی گسترده در رابطه با آن و رمزگشایی از آنها جهت پی بردن به نیات و اهداف بانیان و هنرمندان و چه بسا ساکنین و بهره‌برداران از مسجد ضروری به نظر می‌رسد.

در امر حفاظت از آثار تاریخی و در صورت نیاز به مرمت، اولین و مهم‌ترین قدم مستندنگاری کامل اثر و شناخت آن است. پژوهش بر روی محراب مسجد جامع مرند از این لحاظ که اثر در سال‌های اخیر به علت‌های مختلف روند فرسایشی شدیدی را طی می‌کند و همچنین نسبت به حفاظت و مرمت آن غفلت شده است، اهمیت می‌یابد.

هدف اصلی این پژوهش استخراج و خوانش دقیق کتیبه‌های محراب است. با این کار، ضمن تکمیل مستندات اثر، مسیر بازسازی و مرمت و احیای قسمت‌های از بین رفته تا حدودی مرتفع خواهد شد.

۲- پرسش‌های تحقیق

در این پژوهش سعی خواهد شد به سوالات زیر پاسخ داده شود:

- ۱- مضامین قرآنی و احادیث در کتیبه‌های محراب مسجد جامع مرند کدام‌ها می‌باشند؟
- ۲- سیر تحول تاریخ تزیینات محراب مسجد جامع مرند به چه صورت می‌باشد.
- ۳- مبناء و مفهوم حکمی آیات و احادیث به کار رفته در محراب مسجد جامع مرند چیست؟

۳- پیشینه پژوهش

در رابطه با موضوع پژوهش تحقیق‌های بسیاری صورت پذیرفته که اغلب در کتاب‌های دانشگاهی و پژوهشی و همچنین در مقالات چاپ شده و یا ارائه شده در کنفرانس‌ها منعکس شده‌اند. ذیلاً به تعدادی از آنها اشاره می‌شود:

جدول ۱: پیشینه پژوهش (کتاب‌ها و مقالات تدوین شده مرتبط با موضوع پژوهش)

ردیف	نگارنده / سال	عنوان اثر	خلاصه تحقیق
۱	دیباچ / ۱۳۴۳	راهنمای آثار تاریخی	- معرفی آثار آذربایجان - صفحات ۳۲ تا ۳۴ مسجد جامع مرند معرفی شده است. - خوانش دیباچ از کتیبه‌های محراب مرند، اساس خوانش‌های بعدی بوده است.
۲	کیانی / ۱۳۷۶	تزیینات وابسته به معماری دوران اسلامی	- شرح در خصوص انواع مواد به کار رفته در تزیینات وابسته به معماری - در فصل سوم شرح مفصلي در رابطه با گچ‌بری بیان شده است.
۳	پوپ و اکرم / ۱۳۹۴	سیری در هنر ایران	- بررسی معماری دوره اسلامی به ترتیب قرون

		از دوران پیش از تاریخ تا امروز (جلد ۳ و جلد ۸)	- در صفحات ۱۲۹۹ و ۱۳۰۰ به صورت مفصل در خصوص مسجد جامع مرند توضیحاتی آورده‌اند. - فصل ۴۰ نیز در خصوص آدین‌های معماری و سیر تحول آن در طول تاریخ توضیحات مفصل آورده‌اند. - در جلد هشتم، صفحه ۳۹۸، تصویر کاملی از محراب با کیفیت مناسب چاپ شده است.
۴	مرادی و همکاران / ۱۳۹۴	مطالعه تطبیقی و ریخت‌شناسی محراب‌های ایلخانی آذربایجان	- بررسی سه محراب ایلخانی آذربایجان (تبریز، ارومیه و مرند) - ساختارشناسی، مقایسه تطبیقی، ریشه‌یابی نقوش، بررسی کتیبه‌ها و ... محراب‌های ایلخانی مذکور
۵	نقیب اصفهانی و همکاران / ۱۳۹۵	مطالعه تطبیقی فرم نقشمایه‌های چهار محراب دوره ایلخانی در استان اصفهان	- بررسی تطبیقی چهار محراب اولجایتو، مقبره پیربکران، مسجد جامع اشترجان، مسجد جامع هفتشویه - بررسی ساختار و روابط هندسی محراب‌های مذکور - بررسی نقش‌مایه‌های گچ‌بری در محراب‌های مذکور
۶	صالحی کاخکی و تقوی‌نژاد / ۱۳۹۵	پژوهشی بر آرایه‌های هندسی محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی در ایران	- بررسی ۱۲ محراب گچ‌بری تاریخدار یا منسوب به دوره ایلخانی - کاربرد نقوش هندسی در محراب‌ها حضوری پر رنگ داشته که بیشترین درصد را گره‌هایی بر پایه عدد مبنای شش و هشت به خود اختصاص داده است.
۷	زهدی و فرخ فر / ۱۳۹۷	تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی	- بررسی ۱۴ محراب زرین فام ایلخانی از بعد مضمونی، بصری، ابعاد - بررسی محراب‌های مذکور از لحاظ نوشتار و نوع خط - بررسی نقش‌مایه‌های به کار رفته از جمله گیاهی و هندسی.
۸	فیضی و همکاران / ۱۳۹۸	مطالعه تطبیقی مضامین دینی در کتیبه‌های محراب‌های گچی دوره سلجوقی و ایلخانی	- بررسی تطبیقی مضامین کتیبه‌های محراب‌های گچی دوره سلجوقی و ایلخانی از رویکرد محتوایی (مضامین دینی) - بررسی مضامین ۸ محراب از ۲۳ محراب باقیمانده سلجوقی و ۱۰ محراب از ۳۱ محراب به جای مانده ایلخانی - بررسی تشابهات و تفاوت‌های محراب‌های دو دوره
۹	تقی زاده نجار / ۱۳۹۸	بررسی کتیبه‌های محراب مسجد جامع مرند	- خوانش کتیبه‌های محراب به استثنای چهار مورد (یک مورد هم ناقص قرائت شده است). - ترجمه و تحلیل کتیبه‌ها
۱۰	طوفان و جدایی / ۱۳۹۹	مطالعه تطبیقی محراب‌های مساجد جامع تبریز و مرند	- بررسی آرایه‌های تزئینی هر دو محراب (مسجد جامع تبریز و مرند) - بررسی مضامین دینی در هر دو محراب

با بررسی مطالعات پیشین مشخص گردید نگاه به کتیبه‌ها و خوانش آنها از دقت لازم برخوردار نبوده و قسمت‌های مهم و حجیمی از متن کتیبه‌ها قرائت نشده است. در واقع بیشترین قسمت‌های قرائت شده مربوط به خوانش دیباج است که تقریباً باقی خوانش‌ها، با تغییراتی کوچک، تکرار قرائت ایشان بوده است. تا جایی که در متن شماره ۳ (جدول ۳)، کلمه «خزینه» توسط دیباج «خبریه» خوانده شده و دیگران نیز همان اشتباه را تکرار کرده‌اند. لذا در این پژوهش در ابتدا سعی گردید با عکاسی دقیق و قرائن موجود و همچنین بررسی تصاویر قدیمی، متن کتیبه‌ها به صورت کامل قرائت شوند.

۴- روش تحقیق

روش تحقیق اتخاذ شده در این پژوهش، برای رسیدن به اهداف مدنظر، توصیفی - تحلیلی است. در این پژوهش محراب مسجد جامع مرند مربوط به دوره‌ی ایلخانی که جزو معدود محراب‌های گچی معظم باقیمانده در کشور است، مورد بررسی قرار گرفت. نحوه جمع‌آوری اطلاعات از طریق بازدید میدانی، عکس‌برداری جزء به جزء محراب، مستندنگاری کامل اثر، خوانش و استخراج مبدا و همچنین مضامین آیات و احادیث به کار رفته در محراب است. جهت بررسی و نقد آیات از منابع حدیث و تفسیر قرآن نیز بهره‌برداری شده است.

۵- مبانی نظری

وجود محراب، در مساجد و سایر بناهای مذهبی به عنوان برترین عنصر نمادین دین اسلام؛ از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است؛ لذا هنرمندان در ادوار مختلف؛ نهایت دقت و مهارت خویش را به کار گرفته و سعی در آراستگی هر چه بیشتر آن داشته‌اند تا جلوه‌ای روحانی بدان بخشند. محراب‌ها -که با استفاده از انواع طرح‌ها و تکنیک‌های فنی و بهره‌گیری از مواد و مصالح گوناگون (گچ، سنگ، آجر، چوب و کاشی) ساخته و تزئین شده‌اند- یکی از بهترین عناصر معماری مذهبی در

اسلام به شمار می‌رود که می‌تواند جلوه‌هایی از هنر ناب و اصیل دوره‌ی تاریخی خویش را آشکار نماید. در این راستا، محراب‌های گچبری دوره‌ی ایلخانی، هم به لحاظ تعدد، تنوع و گستردگی نمونه‌ها و هم به دلیل نقوش و آرایه‌های به کار رفته، بسیار ممتاز بوده و جلوه‌های بصری منحصر به فردی را پدید آورده است که وجود کتیبه‌های تاریخی نیز، بر اهمیت و اعتبار آنها می‌افزاید. این محراب‌ها که به واسطه‌ی وسعت قلمرو ایلخانان، تقریباً در سراسر ایران امروزی پراکنده اند؛ عمدتاً در مساجد، بقاع و امامزادگان قرار داشته و نیازمند مطالعه و بررسی‌های عمیق‌تری است تا ارزش‌های بصری و تکنیکی آنها، بیش از پیش، آشکار گردد.

گچبری یکی از مصالح اصلی معماری ایران است که به واسطه‌ی قابلیت‌های ویژه‌ی آن همواره مورد توجه هنرمندان و معماران بوده است. گچ نسبت به سنگ و آجر و چوب دارای انعطاف بیشتری بوده، کار با آن آسان‌تر و تقریباً به هرگونه سطح ساختمانی به خوبی می‌چسبد. نتیجه‌ی کار سریع‌تر به دست می‌آید و در وقت لزوم می‌توان آن را به راحتی تجدید کرد. (حسینی، ۱۳۹۳: ۵۴)

مسجد جامع مرنده به گواه مستندات موجود از بناهای قرن هشتم هجری قمری است. لکن به علت توسعه‌های شکل گرفته، خیابان‌کشی‌ها و تغییرات ماهوی ایجاد شده در پیرامون اثر، بنای امروزی مسجد، بنای اصلی چند قرن پیش نیست. ولی در میان اجزاء مسجد جامع مرنده آنچه اصالت خود را حفظ نموده، چهارطاقی است که محراب در ضلع جنوبی آن واقع شده است. این محراب جزو محراب‌های بسیار ظریف و زیبای مساجد دوره ایلخانی محسوب می‌شود.

کف امروزی مسجد جامع مرنده از سطح کوچه گودتر بوده و پس از عبور از پنج پله وارد صحن مسجد می‌شود. در چند دهه قبل بعد از ورود به مسجد دالانی بوده (به طول تقریباً ۱۲ متر) که در سمت چپ، به اندازه‌ی ۳ دهنه طاق مسجد زمستانی بوده و انتهای دالان نیز سه دهنه طاق بزرگتر و با ارتفاع بیشتر می‌باشد که در اصل شبستان تابستانی بوده است. محراب گچبری (به عرض ۲/۷۵ متر و بلندی ۶ متر) در قسمت وسط ضلع جنوبی قسمت تابستانی واقع شده و گنبد بالای این قسمت به کلی از بین رفته که بعدها با تیرآهن و تخته پوشانده شده است. (جدول ۱)

محراب این مسجد که در سال ۷۳۱ هجری به امر سلطان بوسعید بهادر خان توسط بندگان تیریزی ساخته شده، در ۱۵ دی ۱۳۱۰ خورشیدی به شماره‌ی ۱۳۹ جزو آثار ملی به ثبت رسیده است.

در مطالعات صورت گرفته مشخص گردید برخی از کتیبه‌های محراب خوانده نشده و یا ناقص قرائت شده‌اند لذا در این پژوهش سعی خواهد شد با عکاسی دقیق و مطالعه بر روی کتیبه‌ها، متن اصلی آنها استخراج شود. به طوریکه در تصاویر نیز مشخص است قسمتهایی از کتیبه‌ها از بین رفته‌اند (مخصوصاً در قسمتهای پایه)، لذا با استخراج و خوانش دقیق کتیبه‌ها، امکان احیای قسمتهایی از سطوح تخریب شده (با رعایت ضوابط و قوانین مرمتی) ممکن خواهد بود.

جدول ۲: نقشه‌ها، پلان و عکس کلی محراب مسجد جامع مرنده (منبع: نویسندگان)

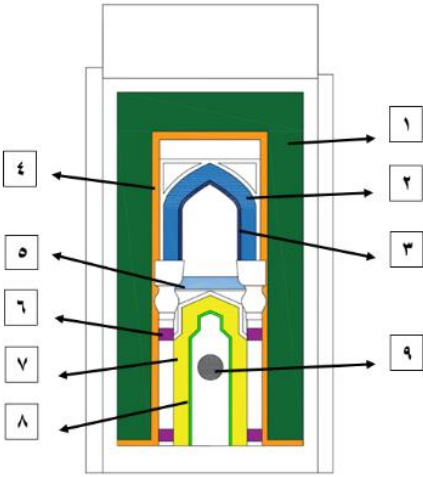
توضیحات	نقشه
<p>نقشه شماره ۱: نقشه شهر مرنده و موقعیت مکانی مسجد جامع در بافت شهر مرنده (مسجد جامع با ستاره مشخص شده است). منبع: گوگل ارث</p>	
<p>نقشه شماره ۲: پلان وضعیت کنونی مسجد جامع مرنده (موقعیت محراب در پلان مشخص است) منبع: آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان</p>	

<p>نقشه شماره ۳: مقطع شرقی - غربی مسجد جامع مرند (موقعیت محراب و سطح و ارتفاع آن نسبت به گنبد های مجاور مشخص است). منبع: آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان</p>	
<p>عکس ۱: تصویر کلی نمای محراب مسجد جامع مرند منبع عکس: نگارندگان</p>	
<p>نقشه شماره ۴: مقطع و نمای محراب و دیوار محراب در محدوده ی گنبدخانه مسجد جامع مرند منبع: آرشیو میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی</p>	

۶- یافته های پژوهش

تزیینات و کتیبه های نوشته شده در محراب مسجد جامع مرند توسط افراد مختلف بررسی و خوانده شده است. در این پژوهش سعی گردیده کتیبه ها به صورت کامل خوانده شود. به علت ریختگی های گسترده امکان خاندن برخی از کتیبه ها امکان پذیر نبود. در جدول شماره ۲ پیشینه ی خوانش کتیبه های خوانده شده توسط دیگر محققان ذکر شده است.

جدول ۳: کروکی کتیبه‌های محراب مسجد جامع مرند و قرائت آن توسط افراد مختلف (منبع: نویسندگان)

<p>۱- کتیبه‌ی اصلی اولین بار توسط تقی زاده نجار (۱۳۹۸) قرائت شده است. ایشان قسمتی از متن را خوانده‌اند. طوفان و جدایی (۱۳۹۹) بخشی از قسمت انتهایی کتیبه را نیز خوانده‌اند.</p>		<p>۲- کتیبه مربوط به تاریخ احداث محراب، اولین بار توسط دیباج (۱۳۴۳) مکتوب شده است.</p>
<p>۵- کتیبه‌ای که نام خطاط و گچ‌بر محراب در آن قید شده نخستین بار توسط دیباج (۱۳۴۳) مکتوب شده است.</p>		<p>۳- کتیبه‌ای که نام بانی و محل وقف ذکر شده، اولین بار توسط دیباج (۱۳۴۳) مکتوب شده است.</p>
<p>۶- کتیبه‌های روی ستونک‌های محراب (به صورت ناقص و ناصحیح) توسط تقی زاده نجار (۱۳۹۸) خوانده شده‌اند.</p>		<p>۴- قسمت اندکی (در حد چند کلمه) از کتیبه به خط کوفی که به صورت مورب و از قسمت داخلی کتیبه اصلی و متصل به آن می‌باشد توسط طوفان (۱۳۹۹) قرائت شده است.</p>
<p>۷- کتیبه سه گوش (به صورت ناقص) توسط تقی زاده نجار (۱۳۹۸) مکتوب شده است.</p>		
<p>۸- کتیبه متصل به کتیبه ۷ از سمت داخل: در هیچ پژوهشی به آن توجه نشده است.</p>		
<p>۹- کتیبه داخل سه گوش (به صورت ناقص) توسط تقی زاده نجار (۱۳۹۸) مکتوب شده است.</p>		

با بررسی، عکاسی و مطالعه‌ی دقیق کتیبه‌ها، قسمت‌های بیشتری از متن کتیبه‌ها قرائت شد که در جدول ۳ به صورت کامل آورده شده است. از آنجایی که متن کتیبه‌ها به زبان عربی است، در این جدول در کنار متن اصلی، ترجمه آنها نیز قید شده است. همچنین پیام‌های حکمی هر یک از موارد در ستون چهارم ذکر شده است.

در رابطه با کتیبه شماره ۴ لازم به توضیح است که در مرمت‌های اخیر قسمتی از یک کتیبه در جهت افقی در ابتدای پایینی کتیبه شماره یک از زیر لایه‌های گچ الحاقی به دست آمد که عبارت «رسول الله صلی» قابل قرائت بود. با خوانش کتیبه شماره ۴ که در برگزیده‌ی حدیثی نبوی است مشخص گردید بر خلاف سایر احادیث قید شده در محراب محلی برای ناقل حدیث وجود ندارد. همچنین در انتهای این کتیبه که حدیث دیگری از پیامبر خدا (ص) در آن نوشته شده، برای سه واژه‌ی انتهایی محلی باقی نمی‌ماند. با جمیع اطلاعات مشخص گردید که بر خلاف سایر کتیبه‌ها و اشکال رایج، این کتیبه از کرسی ابتدایی کتیبه شماره ۱ شروع و پس از چرخش نود درجه در مسیر عمودی و در مجاورت زیرین همین کتیبه حرکت کرده و پس از رسیدن به انتهای عمودی مقابل، با چرخش نود درجه مجدداً در قسمت زیرین کتیبه شماره ۱ مسیر افقی را طی نموده و به پایان می‌رسد. (رنگ نارنجی در تصویر جدول شماره ۲) عکس گرفته شده توسط پوپ که در جلد هشتم کتاب «سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز» چاپ شده است، نیز این فرضیه را تصدیق نمود.

عکس ۲: محراب مسجد جامع مرند
منبع عکس: پوپ و اکرمی / جلد هشتم کتاب سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز (۱۳۹۴)
(بر اساس شواهد، این عکس در دهه‌های سوم یا چهارم قرن بیستم توسط پوپ گرفته شده است.)

جدول ۴: بازخوانی کتیبه‌های شماره ۱ تا ۱۰ طبق کروکی جدول ۳ با عکس، متن هر کتیبه و پیام‌های دریافتی (منبع: نویسندگان)

معانی و پیام‌های دریافتی	معنای کتیبه‌ها	عکس و متن کتیبه‌ها	شماره کتیبه‌ها طبق جدول ۲
<p>- ویژگی‌های بانیان مساجد</p> <p>- اعتقادات و باورهای بانیان مساجد</p> <p>- رابطه‌ی بین مسجد رفتن و ایمان افراد</p> <p>- توجه و عنایت الهی به بانیان مساجد</p> <p>- نماز وسیله‌ای برای مناجات با خدا</p>	<p>معنی آیه ۱۸ سوره توبه: (مساجد خدا را تنها کسی بنا می‌کند که به خدا و روز جزا ایمان داشته و نماز به پا دارد و زکات دهد و جز از خدا نترسد پس امید است که اینان از راه یافتگان باشند).</p> <p>معنای حدیث ابتدای آیه: (هرگاه دیدید که مردی پیوسته به مسجد می‌رود، به ایمان او گواهی دهید). (عبارات ابتدای حدیث «إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَعْتَادُ» از بین رفته است).</p> <p>پس از این حدیث با عبارت «لِقَوْلِهِ تَعَالَى»، آیه‌ی ۱۸ سوره توبه نوشته شده است.</p> <p>پس از آیه ۱۸ سوره توبه نیز حدیثی از امام جعفر صادق ذکر شده که معنای آن عبارت است از: (هر کس مسجدی را برای خدا احداث نماید، پروردگار خانه‌ای برای او در بهشت بنا خواهد کرد). (عبارت «بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ» در متن کتیبه از بین رفته است).</p> <p>معنی حدیث آخر عبارت است از: (همانا نمازگزار با خدا مناجات می‌کند).</p> <p>در وضعیت فعلی محراب تمام این متن از بین رفته است.</p>	 <p>عکس ۳: منبع نگارندگان آیه ۱۸ سوره توبه: «أَمَّا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمِنٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَاقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ»</p> <p>عکس ۴: منبع نگارندگان حدیث نبوی که قبل از آیه ذکر شده: «إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَعْتَادُ الْمَسْجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْإِيمَانِ»</p> <p>عکس ۵: منبع نگارندگان حدیثی از امام جعفر صادق که پس از آیه نوشته شده است: «مَنْ بَنَىٰ مَسْجِدَ اللَّهِ بَنَىٰ اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ»</p> <p>عکس ۶: منبع پوپ بر اساس عکسی که پوپ در جلد هشتم کتاب سیری در هنر ایران، صفحه ۳۹۸ آورده، پس از متن اخیر، حدیث زیر نوشته شده است: «قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ الْمَصْلَىٰ يَنَاجِي رَبَّهُ»</p>	<p>۱- کتیبه اصلی در بر گیرنده‌ی آیه ۱۸ سوره توبه است.</p> <p>همچنین احادیثی در ابتدا و انتهای آیه قید شده است.</p>

<ul style="list-style-type: none"> - اشاره به محل تامین مالی احداث بنا - اشاره به زمان احداث محراب (تجدید بنا) - تقدیر از سلطان وقت - دعای خیر برای سلطان 	<p>این کتیبه در اصل شناسنامه (و به عبارتی بهتر در برگیرنده‌ی قسمت مهمی از شناسنامه) محراب است که در آن به نام حاکم عصر و سال احداث و ساخت محراب اشاره شده است. معنی متن عبارت است از: (با بخشش‌های سلطان بزرگ و صاحب ممالک، ابوسعید بهادر خان که ملک‌اش توسط خدا حفظ شود تجدید بنا شد. در سال هفتصد و سی و یک هجری)</p>	 <p>عکس ۷: منبع نگارندگان «جدد من فواضل الانعام السلطان الاعظم مالک رقاب الامم ابو سعید بهادر خان خلد الله ملكه في احدى و ثلثین و سبعائة هجریه»</p>	<p>۲- در قوس میانی زمان احداث و نام سلطان زمان قید شده است.</p>
<ul style="list-style-type: none"> - ذکر منبع هزینه - اهمیت مسجد جامع (اختصاص بیت المال جهت ساخت آن) - ذکر نام والی مسجد (حسین ابن محمود بی تاج خواجه) - اهمیت تولیت مسجد جامع 	<p>این کتیبه نیز بخش دیگری از شناسنامه محراب را شامل می‌شود و اطلاعاتی درباره منبع مالی تامین کننده‌ی هزینه‌های احداث محراب و معرفی شخصی که تولیت مسجد را عهده‌دار می‌باشد، است: (موقوفه‌ای از دولت (بیت‌المال) شهر مرند جهت تامین مصالح این مسجد جامع منظور گردید. با مدیریت و تولیت حسین بن محمود بن تاج خواجه)</p>	 <p>عکس‌های ۸ و ۹: منبع نگارندگان «وقف من حال خزنه مدینه مرند علی مصالح هذا المسجد الجامع و شرط التولیته العبد الضعیف حسین ابن محمود ابن تاج خواجه»</p>	<p>۳- متصل به کتیبه شماره ۲ (نام بانی و موضوع وقف قید شده است)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - تشبیه مساجد به باغ‌های بهشتی - مساجد محلی برای ذکر خدا - مسجد میعادگاه پرهیزگاران - اهمیت نماز جماعت - برتری نماز جماعت به نماز فرادا - رابطه حکمت و اعمال خالصانه - خلوص نیت راهی برای یافتن سعه صدر و گشایش قلب - شهود قلبی 	<p>در رابطه با حدیث اول، سنن ترمذی به نقل از ابوهریره آورده که این حدیث را پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرموده اند: (هرگاه به باغ‌های بهشت برخوردید، بچرید. گفتیم: ای پیامبر خدا! باغ‌های بهشت چیستند؟ فرمود: مسجدها. گفته شد: چریدن در آنها چیست، ای پیامبر خدا؟ فرمود: [ذکر] سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر و لاحول و لا قوه الا بالله العلی العظیم.</p>	 <p>عکس‌های ۱۰ و ۱۱: منبع نگارندگان «رسول الله صلی الله علیه قال إذا مررتُم برباض الجنَّة فارتعوا. قیل وما رباض الجنَّة یا رسول الله. قال المساجد، قیل وما الرتع یا رسول الله؟ قال سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر و لا حول و لا قوه الا بالله العلی العظیم»</p> <p>عکس ۱۲: منبع نگارندگان</p>	<p>۴- حاشیه متصل به کتیبه اصلی (مورب به سمت داخل)</p>

<p>حدیث دوم این کتیبه عبارت است از: (و درود خدا بر ایشان باد فرمودند: مسجد، خانه هر پرهیزگاری است و پیامبر عظیم)</p> <p>حدیث سوم این کتیبه عبارت است از: (و درود خدا بر ایشان باد فرمودند: نماز جماعت، بیست و هفت درجه (برابر) بر نماز انفرادی برتری دارد)</p> <p>و حدیث چهارم این کتیبه عبارت است از: (و درود خدا بر ایشان باد فرمودند: کسی که چهل روز اعمالش خالصانه باشد چشمه‌های حکمت، از قلبش بر زبانش جاری می‌شود).</p>	<p>«و قال علیه السلام الْمَسْجِدُ بَيْتُ كُلِّ تَقِيٍّ ... و رسول الله العظيم»</p> <p>عکس ۱۳: منبع نگارندگان</p> <p>«و قال علیه السلام الصلاة بالجماعة افضل من صلاة الفرد بسبع و عشرين درجه»</p> <p>عکس ۱۴: منبع نگارندگان</p> <p>«و قال علیه السلام من أخلص لله أربعين صباحا ظهرت ينابيع الحكمة من قلبه على لسانه»</p>	
<p>- ذکر نام خطاط و مجری محراب</p>	<p>یکی دیگر از نام‌هایی که مستقیم به آن اشاره شده، عنوان خطاط و مجری محراب است: (اجرای بنده ناچیز نظام بندگیر تبریزی)</p>	 <p>عکس ۱۵: منبع نگارندگان</p> <p>«عمل عبد الفقير نظام بندگیر تبریزی»</p>
<p>- تاکید بر یگانگی پروردگار - فروانروایی مطلق پروردگار</p>	<p>این عبارت چهار مرتبه و در ابتدا و انتهای دو ستون نوشته شده است، به معنی: (فرمانروایی از آن خدای یکتاست)</p> <p>{قسمتی از آیه ۱۶ سوره غافر و قسمتی از حدیثی از پیامبر (ص)}</p>	 <p>عکس‌های ۱۶ و ۱۷: منبع نگارندگان</p> <p>«الملک لله الواحد»</p>
<p>- ذکر موارد باقیات صالحات - ادامه دار بودن ثواب انجام کارهای خیر - اهمیت صدقه دادن - اهمیت اعمال عام المنفعه - اهمیت تربیت فرزندان صالح - فراخ بودن مسجد برای مومنین</p>	<p>در این قسمت دو حدیث نوشته شده که به ترتیب عبارتند از: (رسول خدا که درود خدا بر ایشان باد می‌فرماید: هرگاه فرزند آدمی بمیرد عمل او قطع می‌شود مگر از سه چیز: صدقه- ی جاوید (وقف)، عملی که از آن سود برده شود یا فرزند صالحی که برای او دعا کند)</p> <p>در ادامه حدیث دیگری نوشته شده که به جز ابتدای آن و یک</p>	 <p>۷-در قسمت پایین محراب، سطحی به پهنای ۰.۲ متر و ارتفاع ۱ متر وجود دارد که بالای آن به صورت سه گوش است. روی این سطح حدیثی از پیامبر اسلام (ص) نوشته شده است.</p>

<p>- تنگ آمدن مسجد برای منافقین</p>	<p>کلمه «المنافق» در اواخر آن، باقی قسمت‌ها ناخوانا است ولی بر اساس تصویر باقیمانده از پوپ متن آن را می‌توان خواند. معنی حدیث عبارت است از: (شخص با ایمان در مسجد مانند ماهی در آب است و شخص منافق در مسجد مانند پرنده‌ای در قفس است.)</p>	<p>عکس ۱۸: منبع نگارندگان «قال رسول الله صلى الله عليه إذا مات ابن آدم انقطع عمله الا في ثلاث صدقه جارية او علم ينفع به او ولد صالح يدعوه» عکس ۱۹: منبع نگارندگان در وضعیت فعلی محراب به جز کلمه منافق در اواسط حدیث، تقریباً تمام متن از بین رفته است. لیکن بر اساس تصویر باقی مانده از پوپ تا حدودی می‌توان به متن دست یافت. عکس ۲۰: منبع پوپ «و قال عليه السلام مثل المومن في المسجد كمثل الحوت في الماء و مثل المنافق كاطير في القفص»</p>	
	<p>کل کتیبه (به استثنای چند کلمه) به علت افتادگی‌های بسیار ناخوانا می‌باشد.</p>	<p> عکس‌های ۲۱ و ۲۲: منبع نگارندگان «..... عليه السلام الحمد»</p>	<p>۸- متصل به کتیبه شماره ۷ و در داخل فرورفتگی</p>
<p>- احاطه پروردگار بر همه چیز - دافع شر بودن خدا - دانش جامع خداوند - شنوا بودن خداوند</p>	<p><u>این متن قسمتی از آیه‌ی ۱۳۷ سوره‌ی بقره است که معنای آن عبارت است از: (در برابر آنها خدا تو را کافی است که او شنوا و داناست.)</u> <u>(تقریباً تمام متن آیه از بین رفته و فقط کلمات «الله»، «السمیع» و «العلیم» قابل قرائت است. از کلمه «العلیم» فقط ردی کم رنگ باقی مانده است)</u></p>	<p> عکس ۲۳: منبع نگارندگان سیکفیکهم الله و هو السميع العليم</p>	<p>۹- داخل فضای فرورفتگی</p>

آیات قرآنی، احادیث و متن‌های نوشتاری (توصیفی) که در جدول شماره ۴ به تفصیل ذکر شد، به صورت دسته‌بندی در جدول شماره ۵ آورده شده است.

جدول ۵: متن کتیبه‌ها به تفکیک آیات، احادیث و متون توصیفی (منبع نویسندگان)

ردیف	عنوان	محل کتیبه (طبق جدول ۳)	متن اصلی کتیبه	ترجمه فارسی
۱	آیات قرآنی	کتیبه اصلی (کد ۱)	آیه ۱۸ سوره توبه: «انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الاخر و اقام الصلوة و اتى الزكوة و لم يخشى الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين»	مساجد خدا را تنها کسی بنا می‌کند که به خدا و روز جزا ایمان داشته و نماز به پا دارد و زکات دهد و جز از خدا نترسد پس امید است که اینان از راه یافتگان باشند.
		سرستون و پای ستون‌های کناری محراب واقع در قسمت میانی (کد ۶)	آیه ۱۶ سوره غافر: «الملك لله الواحد»	فرمانروایی از آن خدای یکتاست
		داخل فضای فرورفتگی (کد ۹)	آیه ۱۳۷ سوره بقره: «سيفيكمهم الله و هو السميع العليم»	در برابر آنها خدا تو را کافی است که او شنوا و داناست.
۲	احادیث	کتیبه اصلی (کد ۱)	حدیث نبوی: «إذا رأيتم الرجل يعتاد المسجد فاشهدوا له بالإيمان»	هرگاه دیدید که مردی پیوسته به مسجد می‌رود، به ایمان او گواهی دهید
		کتیبه اصلی (کد ۱)	حدیث امام جعفر صادق: «من بنى مسجد الله بنى الله له بيتاً فى الجنة»	هر کس مسجدی را برای خدا احداث نماید، پروردگار خانه‌ای برای او در بهشت بنا خواهد کرد.
		کتیبه اصلی (کد ۱)	حدیث نبوی: «ان المصلی یناجی ربه»	همانا نمازگزار با خدا مناجات می‌کند.
		حاشیه متصل به کتیبه ۱ (کد ۴)	حدیث نبوی: «رسول الله صلى الله عليه قال إذا مررتم برياض الجنة فارتعوا. قيل وما رياض الجنة يا رسول الله. قال المساجد، قيل وما الرتع يا رسول الله؟ قال سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اكبر و لا حول و لا قوة الا بالله العلى العظيم»	هرگاه به باغ‌های بهشت برخوردید، بچرید. گفتیم: ای پیامبر خدا! باغ‌های بهشت چیستند؟ فرمود: مسجدها. گفته شد: چریدن در آنها چیست، ای پیامبر خدا؟ فرمود: [ذکر] سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اكبر و لا حول و لا قوة الا بالله العلى العظيم.
		حاشیه متصل به کتیبه ۱ (کد ۴)	حدیث نبوی: «و قال عليه السلام المسجد بيت كل تقى ... و رسول الله العظيم»	و درود خدا بر ایشان باد فرمودند: مسجد، خانه هر پرهیزگاری است و پیامبر عظیم
		حاشیه متصل به کتیبه ۱ (کد ۴)	«و قال عليه السلام الصلاة بالجماعة افضل من صلاة الفرد بسبع و عشرين درجة»	و درود خدا بر ایشان باد فرمودند: نماز جماعت، بیست و هفت درجه (برابر) بر نماز انفرادی برتری دارد
		حاشیه متصل به کتیبه ۱ (کد ۴)	«و قال عليه السلام من أخلص لله أربعين صباحا ظهرت ينابيع الحكمة من قلبه على لسانه»	و درود خدا بر ایشان باد فرمودند: کسی که چهل روز اعمالش خالصانه باشد چشمه‌های حکمت، از قلبش بر زبانش جاری می‌شود.
		فضای سه گوش میانی (کد ۷)	«قال رسول الله صلى الله عليه اذا مات ابن آدم انقطع عمله الا فى ثلاث صدقة جارية او علم ينفع به او ولد صالح يدعوه»	رسول خدا که درود خدا بر ایشان باد می‌فرمایند: هرگاه فرزند آدمی بمیرد عمل او قطع می‌شود مگر از سه چیز: صدقه‌ی جاوید (وقف)، عملی که از آن سود برده شود یا فرزند صالحی که برای او دعا کند.
		فضای سه گوش میانی (کد ۷)	«و قال عليه السلام مثل المومن فى المسجد كمثل الحوت فى الماء و مثل المنافق كاطير فى القفس»	شخص با ایمان در مسجد مانند ماهی در آب است و شخص منافق در مسجد مانند پرندۀ ای در قفس است.
		حاشیه داخلی فضای سه گوش (کد ۸)	حدیث: «..... عليه السلام الحمد»	(نامشخص)

با بخشش‌های سلطان بزرگ و صاحب ممالک، ابوسعید بهادر خان که ملک‌اش توسط خدا حفظ شود تجدید بنا شد. در سال هفتصد و سی و یک هجری	«جدد من فواضل الانعام السلطان الاعظم مالک رقاب الامم ابو سعید بهادر خان خلد الله ملکه فی احدی و ثلثین و سبعمائۀ هجریه»	قوس میانی (کد ۲)	متن‌های توصیفی	۳
موقوفه‌ای از دولت (بیت‌المال) شهر مرند جهت تامین مصالح این مسجد جامع منظور گردید. با مدیریت و تولیت حسین بن محمود بن تاج خواجه	«وقف من حال خزنه مدینه مرند علی مصالح هذا المسجد الجامع و شرط التولیته العبد الضعیف حسین ابن محمود ابن تاج خواجه»	متصل به کتیبه شماره ۲ (کد ۳)		
اجرای بنده ناچیز نظام بندگیر تبریزی	«عمل عبد الفقیر نظام بندگیر تبریزی»	بین دو ستون (کد ۵)		

۷- تحلیل یافته‌ها

ضمن بررسی متن کتیبه‌های قید شده در محراب مسجد جامع مرند، کلیاتی حاصل شد که عبارتند از:

- اهمیت احداث مسجد جامع و صرف هزینه‌های چشم‌گیر برای آن
- تخصیص منابع مالی مستمر برای احداث و نگهداری مسجد جامع
- محراب مکانی خاص در صحن مسجد و جایگاه معنوی آن
- استفاده گسترده از احادیث و روایات
- محور بودن «مسجد» و اهمیت آن در انتخاب آیات و احادیث
- توجه دادن نمازگزار به اهمیت جایگاه مسجد
- چینش و جانمایی هوشمندانه آیات و احادیث

همچنین در خصوص کتیبه‌ها از جمله جانمایی متن‌ها، شکل و وسعت اختصاص داده شده به هر یک از کتیبه‌ها و همچنین خط استفاده شده در نگارش هر یک از متون نکاتی به دست آمد که در جدول ۴ به آنها پرداخته شده است.

جدول ۵: تحلیل ویژگی‌های بصری محراب مسجد جامع مرند (منبع: نویسندگان)

ردیف	شکل کادر کتیبه‌دار	درصد اشتغال سطح کتیبه نسبت به کل محراب	ابعاد کتیبه (سانتیمتر)	نوع خط
۱	U شکل برعکس	۴۵ درصد	۶۲۰ * ۴۰	ثلث
۲	قوس طاقی	۷ درصد	۱۴۶ * ۲۰	توقیع و محقق
۳	قوس طاقی	۳ درصد	۱۳۰ * ۱۰	ثلث
۴	U شکل بر عکس	۸ درصد	۵۵۰ * ۱۰	کوفی
۵	مستطیل	۱.۵ درصد	۸۵ * ۱۵	توقیع
۶	سر ستون و پای ستون	۳.۵ درصد	۳۰ * ۴ (۱۵)	کوفی تزئینی
۷	قوس طاقی سه گوش	۷.۵ درصد	۱۸۰ * ۱۸	ثلث
۸	حاشیه منتهی به داخل قوسی طاقی مذکور در ۷	۷ درصد	۱۶۰ * ۱۶	کوفی
۹	دایره‌ی وسط سه گوش	۱ درصد	۴۰ * ۴۰	ثلث و کوفی تزئینی مثنی

با استخراج متون ذکر شده در کتیبه‌ها مفاهیمی حکمی از آنها حاصل می‌شود که عمده‌ی آنها پیرامون اهمیت مساجد و عبادت در آن است. برخی از این مفاهیم در نمودار شماره ۱ گردآوری گردید.

نمودار ۱: پیام‌های حکمی مستتر در کتیبه‌های محراب مسجد جامع مرند (منبع: نویسندگان)

۸- جمع بندی و نتیجه‌گیری

در راستای حفاظت از آثار تاریخی باید دقت نمود مستندنگاری به طور دقیق انجام شود. حتی ردی از یک حرف و یا کلمه نیز می‌تواند در رمزگشایی یک متن راهگشایی نماید. در این پژوهش سعی گردید ضمن مستندنگاری دقیق محراب، کتیبه‌های موجود در سطح آن نیز با دقت خوانده و ریشه‌یابی شود. همچنین با مطالعه بر روی آثار هنری و تاریخی، باورها و اعتقادات بانیان، هنرمندان و مردم ساکن در جغرافیایی که اثر در آن محدوده خلق شده است را می‌توان (تا حدودی) دانست.

محراب مورد مطالعه در زمان ایلخانان به وجود آمده است. در آن دوران تنوع باور و اعتقادات دینی بسیار بود. در این اثر شاهد تنوع کتیبه‌ها هستیم. سازنده‌ی محراب در میان آیات و احادیث مختلف، حدیثی را از امام جعفر صادق (ع) ذکر شده است. همانند این حدیث از پیامبر اسلام (ص) نیز در منابع معتبر ذکر شده است که با حدیث ذکر شده توسط امام جعفر صادق فقط در سه کلمه اختلاف دارد. لذا در مورد اینکه نظام الدین بندگیر تبریزی به جای حدیث پیامبر از حدیث منتسب به امام ششم شیعیان استفاده کرده است، به ضرس قاطع می‌توان گفت که ایشان در نظر داشته‌اند اعتقادات و باورهای دینی خود را صراحتاً در این اثر نشان دهند. محراب مسجد جامع مرند یکی از منحصر بفردترین محراب‌هایی است که حجم گسترده‌ای از آیات و احادیث را در خود جای داده است و این مورد موجب شده این محراب به اثری شاخص، قابل تامل و بررسی تبدیل شود که پیام‌های بسیاری را در خود مستتر کند.

۹- فهرست منابع

- ۱- پوپ، آرتور ابهام. (۱۳۷۳) معماری ایران. ترجمه غلامحسین صدری افشار. چاپ سوم. تهران: فرهنگستان هنر.
- ۲- پوپ، آرتور و اکرم، فیلیس. (۱۳۹۴) سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز. مترجمان: نجف دریا بندری و دیگران. جلد سوم: معماری دوران اسلامی. چاپ دوم (با تجدید نظر). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۳- تقی‌زاده نجار، نیر. (۱۳۹۸). بررسی کتیبه‌های محراب مسجد جامع مرند. دومین کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای جهان اسلام. تبریز: دانشگاه تبریز.
- ۴- حسینی، سید محسن. (۱۳۹۳) مساجد تاریخی خراسان. دوره دو جلدی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ۵- دیباج، اسماعیل. (۱۳۴۳) راهنمای آثار تاریخی آذربایجان. تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- ۶- زهدی، محمد و فرخ‌فر، فرزانه. (۱۳۹۷). تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های زرین‌فام دوره‌ی ایلخانی. سال پنجاهم، شماره ۱. دانشگاه فردوسی مشهد: تاریخ و هنر.

- ۷- سجادی، علی. (۱۳۷۵) سیر تحول محراب. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- ۸- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۲) فضاها و ورودی در معماری سنتی ایران. تهران: معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
- ۹- سلماسی‌زاده، جواد. (۱۳۵۴) مسجد جامع مرند. آگاهی نامه شماره ۲۸.
- ۱۰- صالحی کاخکی، احمد و تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۹۵). پژوهش بر آرایه‌های هندسی محراب‌های گچبری دوره ایلخانی در ایران. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. شماره دهم. سال چهارم.
- ۱۱- طوفان، سحر و جدایی، امیر. (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی محراب‌های مساجد جامع تبریز و مرند. نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران. دوره ۱۲. شماره ۲.
- ۱۲- فیضی، فرزاد و حاجی‌زاده، کریم و صادقی، سارا (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی مضامین دینی در کتیبه‌های محراب‌های گچی دوره سلجوقی و ایلخانی. دو فصلنامه علمی - پژوهشی هنر. سال نهم. شماره هفدهم.
- ۱۳- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶) تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ۱۴- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۹) معماری ایران (دوره اسلامی). تهران: سمت.
- ۱۵- محمدی، مریم. (۱۳۹۱) معماری مساجد ایران در سده‌های نخستین اسلامی. تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- ۱۶- مرادی، امین و موسوی حاجی، رسول و عمرانی، بهروز. (۱۳۹۴). مطالعه تطبیقی و ریخت شناسی محراب‌های ایلخانی آذربایجان. دومین همایش ملی باستان شناسی ایران.
- ۱۷- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۸) سبک شناسی معماری ایرانی. تقریر محمدکریم پیرنیا. ویرایش چاپ بیست و یکم. تهران: انتشارات گلجام.
- ۱۸- نقیب اصفهانی، شادی و ناظری، افسانه و پدرام، بهنام. (۱۳۹۵) مطالعه تطبیقی نقشمایه‌های چهار محراب دوره ایلخانی در استان اصفهان (اولجایتو، مقبره پیر بکران، مسجد جامع اشترجان، مسجد جامع هفتشویه). دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر. سال ششم. شماره دوازدهم.